Les mirades en el territori: les fortificacions al massís de l'Albera, el vessant més oriental dels Pirineus

Per Martine Camiade, Maria Teresa Genís,
Jean Pierre Lacombe-Massot[1]

Resum

L'Albera admet una doble mirada: és una barrera física natural, que ha estat límit i frontera, i és la serralada més baixa dels Pirineus, la més important zona de pas terrestre de la serralada pirinenca, la que permet el pas entre l'Europa central-oriental i la península Ibèrica i Àfrica. Aquest pas ha afavorit el desenvolupament de la mateixa cultura identitària catalana a les dues bandes del massís. Territoris culturalment units, administrativament diferents, fet que ha portat a vigilar i defensar els seus passos d'accés. S'han construït fortificacions per salvaguardar i protegir. Unes construccions que han evolucionat segons les tècniques de la guerra per ser el màxim d'eficients i útils. El que dóna com a resultat una tipologia de fortificacions des de fa més de dos mil anys.

Paraules clau

L'Albera, frontera barrera, lloc de pas, identitat dels pobles de les dues bandes, fortificacions militars, fortificacions de frontera

Abstract

The Albera mountain range allows a double interpretation: it is a natural physical barrier that has been limit and border, and it is the lowest range of the Pyrenees, the most important overland pass of the Pyrenees range, that connects central and eastern Europe with the Iberian Peninsula and Africa. This crossroad has led to the development of the same Catalan culture and identity on both sides of the range. Culturally united territories, but under different administrations which why their access points had to be controlled and defended.

Fortifications have been built to safeguard and to protect. Constructions which have evolved according to the techniques of war to be most efficient and useful. The result is a typology of fortifications from over two thousand years of history.

Keywords

Albera mountain range, border barrier, crossroad, identity of population on both sides, military fortifications, border fortifications

1. Plànols: Dani Mancebo.

DOI: 10.2436/20.8010.01.94
IEE, Figueres, (2011), p. 491-501

La geografia i el paisatge han tingut sempre una estreta relació des del punt de vista territorial. El paisatge de l'Albera adquireix una important significació històrica que reforça el seu caràcter cultural. El territori no és ni simple ni estàtic, sinó que està format per un complex conjunt d'estructures dinàmiques, amb uns mecanismes que interactuen, que conformen la seva fisonomia. Aquesta fisonomia és precisament la base que els autors-observadors tenim del territori. És des d'aquesta comprensió que projectarem la nostra mirada i, per tant, la nostra percepció del paisatge de l'Albera.

Mirem l'Albera, així com tota la serralada dels Pirineus, com una barrera física, natural, que en determinats moments de la història ha servit de límit i de frontera per als territoris situats al nord i al sud. Entenem per territori un espai configurat per un conjunt d'elements i característiques físiques i culturals que presenta una idiosincràsia determinada i on s'exerceix un poder polític estructurat. Però, també, mirem l'Albera, la part més baixa dels Pirineus, com la zona més gran de pas entre l'Europa central i oriental i la península Ibèrica i Àfrica.

D'aquest paper antinòmic de pas i de barrera n'ha resultat la necessitat de construir fortificacions per vigilar i defensar els accessos a territoris culturalment units, però que sempre han quedat administrativament diferenciats en províncies, comtats, reialmes i estats. És aquesta articulació al llarg dels segles, entre les fortificacions i l'organització dels territoris, la que ens proposem analitzar.

LÍMIT I FRONTERA

La serralada dels Pirineus és indiscutiblement una barrera natural, però no és, en absolut, una frontera natural. Una frontera és una construcció humana, que pot coincidir o no amb elements físics com podrien ser les muntanyes, els rius, el mar... La història de la frontera que segueix la línia de l'Albera n'és un bon exemple.

Si tenim en compte l'anàlisi de J. Levy i M. Lussault, que apunta que "abans que existissin els estats, la frontera no tenia raó de ser",[2] podem remarcar només dos períodes en què la carena de l'Albera juga el paper de frontera entre dos estats: de 1276 a 1344, en què separa els regnes de Catalunya i Aragó i el de Mallorca, i a partir de 1659, que separa França i Espanya. Durant la resta de períodes només serveix per delimitar uns territoris units culturalment.

2. Lévy, Jacques; Lussault, Michel, (dir.), *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés*, Paris, Belin, 2003.

EDAT ANTIGA I ALTA EDAT MITJANA

Si exceptuem els temps de la protohistòria, en què és molt difícil precisar quins límits devien tenir els territoris de les poblacions i quin és el paper dels *oppida* que voregen la via del Ravaner (Argelers de la Marenda/Cotlliure), la primera referència que trobem sobre territoris clarament identificats i diferenciats, a una banda i a l'altra de l'Albera, es remunta a l'època romana: la província de la Tarraconesa, d'un costat, i la Narbonesa, de l'altre. La muntanya divideix administrativament, però la facilitat de pas pels colls de baixa alçada permet una unitat cultural entre ambdós vessants. Si els trofeus de Pompeu (71 aC) a Panissars materialitzen físicament aquest límit, no coneixem, en canvi, cap vestigi de fortificació durant els períodes de la República i l'Alt Imperi.

La hipòtesi de llocs de vigilància vorejant les grans vies de comunicació terrestre és molt probable, com sembla indicar l'abundant ceràmica recollida al sud de l'Albera en els assentaments encimbellats del Montperdut, de l'església d'Amunt, de la Roca Miralles (tots tres a Llançà) o a Quermançó (Vilajuïga).

Cal esperar el Baix Imperi, quan s'exerceixen fortes pressions sobre el *limes* romà, per poder trobar la construcció de la primera fortificació romana a les Cluses (final s. III i s. IV). La barrera formada pel castell dels Moros i el fort de la Clusa alta controla el pas més estret de la Via Domitia / Via Augusta.

Castell dels Moros.

L'estructura territorial romana perdurarà sota la dominació visigòtica. Les Cluses continuen vigilant la via de pas pels colls del Portús i de Panissars, mentre dues fortificacions més defensen, l'una el pas per la vall de la Maçana, el *castrum* d'Ultrera, i l'altra el litoral, el *castrum* de *Caucoliberis*. De la seva existència en dóna testimoni el poema de Julià de Toledo, que fa referència al conflicte entre el rei Wamba i el duc Pau (671-673). Al vessant sud del massís, s'hi han descobert altres construccions en zones elevades com a l'Esquerda de la Bastida, a la Jonquera, o al Puig Rom, a Roses.

Mentre progressa la Reconquesta, s'estructura la reorganització política i administrativa dels territoris. Al nord de l'Albera, es crea el comtat de Rosselló, el 759. Els seus límits segueixen els de l'antiga diòcesi d'Elna, corresponent a la *Civitas Ruscinonensis* romana formada dels tres *pagi* de Rosselló, de Conflent i de Vallespir. Al sud de l'Albera, cal esperar l'alliberament de Girona, el 785, perquè es reorganitzin els territoris amb la creació del comtat d'Empúries - Peralada.

El límit entre els dos comtats és el dels *pagis* romans i visigòtics: segueix la carena de l'Albera.

Durant els segles IX i X, època d'importants trasbalsos polítics i administratius i d'inseguretat, troben un intens període de construcció de fortificacions en el massís. Algunes antigues torres romanes o visigodes abandonades són restaurades, i altres *castra*, veritables nius d'àligues, s'acaben arrenglerant a les vies transversals i a la zona costanera.

En els documents apareixen diferents mencions, *turris, guardia, vigia*, que evoquen les torres. *Castrum* designa el castell, però també "a més de la fortalesa [...] el conjunt dels territoris que ella domina" (P. Bonnassie). Les nocions *monte* i *roca* també poden, en certs casos, confondre's amb la de *castrum*. Al vessant nord del massís, notem entre altres: a Montesquiu, el "*Monte Forcheto*"; a Argelers, el "*monte Auriolo*", el "*Pogium Vigia*", la "*Rocha Consiliaria*" i la "*Guardia Curco Curbo*" (l'antiga torre de la Massana); a Cervera/Portbou, el "*Pogium Cariorubio*" (Querroig); a Banyuls, el "*Pogium Spilio*" i el "*Castell Serradillo*"; a la Roca, "*Illa Roca / Ipsa Rocha*"; a Sureda, "*Montebrano*"... Al sud del massís: a la Jonquera, el "*Castrum Bertrini*" (Rocabertí); a Llançà, la "*Vuardia Maurisca*", "*la Roca*", el "*Castrum Miralias*" i la "*Rocham Ventosam*"; a Colera, la *Guardia de Mauris*, a Roses, les *castra* de la Guardiola i de Bufalaranya *(Pinna Nigra)*; al Port de la Selva, el *castrum* de Verdera...

DEL NAIXEMENT DELS POBLES A L'EFÍMER REIALME DE MALLORCA

Amb la dislocació del poder carolingi, el privilegi es transfereix als comtes. Aquests canvis profunds d'estructures socials que es van elaborant

en el decurs de la primera meitat del segle XI donen pas a la naixença del règim feudal.

Assistim a una migració dels nuclis de poblament de les valls interiors de l'Albera cap als piemonts. És el naixement dels pobles al voltant del castell senyorial o d'un monestir. S'esbossen dues categories d'hàbitats agrupats. El primer, sota la forma de sagrera o cellera, com a la Roca o a Montesquiu, i el segon, d'estructura cruciforme, com a Roses, Argelers o Santa Creu de Rodes.

Aquests castells succeeixen les antigues roques, moltes de les quals estan abandonades, a excepció de les més importants com Quermançó, Ultrera, o el fort de la Clusa alta... En aquest món conflictiu de la feudalitat, la carena de l'Albera no és res més que un límit de comtat i de senyories d'identitat catalana. El tractat de Corbeil, firmat l'any 1258 entre Jaume I i Lluís IX, ha fixat la frontera entre França i Catalunya més llunyana, a les Corberes.

Les coses canvien amb el testament del rei Jaume I, que ha decidit repartir les seves terres entre els seus dos fills, Pere i Jaume. El límit entre els reialmes de Catalunya-Aragó i de Mallorca, incloent-hi el comtat de Rosselló, seguirà la carena de l'Albera; és una veritable frontera.

Jaume II hi comença la construcció de torres de senyals, conegudes ara com la Maçana, Madaloc i Sant Cristau, per vigilar els passos principals. Seran els únics elements defensius creats a l'Albera durant aquest efímer reialme de Mallorca. La seva reintegració a la corona catalanoaragonesa, el 1344, torna a fer de l'Albera un límit entre comtats.

LES PRIMERES FORTIFICACIONS MODERNES

S'ha d'esperar fins a la dominació de Lluís XI al Rosselló, després dels regnats de Ferran el Catòlic i Carles V, per poder assistir a una major evolució en l'estructura de les fortificacions, que respon a una evolució important de l'armament. L'aparició dels primers canons, a mitjan segle XIV, i la seva expansió durant el segle XV, capgiren els mètodes militars. Les muralles dels forts medievals no podien resistir les envestides de l'artilleria.

Els sobirans espanyols construeixen un nou tipus d'element defensiu, més massís, amb baluards, seguint la planificació d'arquitectes italians, els grans precursors d'aquest tipus de construccions. La façana marítima, que pateix sovint els atacs dels pirates turcs i barbarescos, veu reforçades les seves places fortes.

A Cotlliure, l'enginyer Ramírez, a principis del segle XVI, crea una fortalesa nova a davant del castell medieval. Es tracta de grans baluards entorn d'una ampla plaça d'armes. Les muralles del castell són reforçades i perllongades cap

al port d'Avall pel baluard dels dominics. L'any 1538, Carles V reforça la protecció exterior de la ciutat fent rodejar la torre Santa Teresa, al nord, i la torre Sant Elm, al sud, per uns recintes en forma d'estrella. Posteriorment, sota el regnat de Felip II, s'afegeixen una sèrie de casernes al voltant de la plaça d'armes.

A Roses, el 1544, el castellà Luis Pizaño és el primer enginyer encarregat de les obres de la Ciutadella. Quan mor, la plaça només està terraplenada. El seu successor, l'enginyer milanès Calvi, opta per un plànol pentagonal amb cinc baluards a partir dels terraplens realitzats per Pizaño, amb les portes de terra i de mar. Carles V fa també construir, en un pujol que domina el golf de Roses, el castell de la Trinitat. Entre 1544 i 1546, Pizaño hi edifica una successió de quatre baluards en forma d'estrella.

Aquest procés de fortificació de la costa és continuat pel rei Felip II, des de 1566, amb la construcció de les torres de Montgó, l'Escala, cap Norfeu i cap de Creus.

L'ALBERA FRONTERA

Segle XVII

El tractat dels Pirineus, que posa fi a nombrosos anys de guerra entre França i Espanya, és firmat el 7 de novembre de 1659. Amb aquest tractat França annexa els comtats de Rosselló i Vallespir, del Conflent i una part del de la Cerdanya. L'article 42 del tractat precisa: "Els monts Pirineus, que antigament havien separat les Gàl·lies de les Espanyes, formaran també, d'ara endavant, la divisió dels mateixos reialmes". Entre els estats francès i espanyol, la carena de l'Albera, de límit, esdevé frontera.

La pau entre els dos reialmes es trenca ràpidament a causa dels nous conflictes: primer, la guerra de Devolució (1667-1668), és a dir, la guerra de França contra Espanya, ja que Lluís XIV exigia que Espanya lliurés els Països Baixos a la seva esposa, però l'embranzida va concloure amb la pau d'Aquisgrà. La política bel·licista de Lluís XIV el porta a entrar en guerra contra Holanda (1672-1678). Els holandesos obren dics i encluses per defensar-se. En aquest context, els francesos prenen consciència de la feblesa de les seves fortificacions i decideixen reforçar la nova frontera.

A l'Albera, els esforços dels enginyers de Lluís XIV, sobretot de Vauban, es concentren en les dues grans vies: la terrestre, pels colls del Portús i de Panissars, i la maritíma, per Cotlliure i Portvendres. Al Portús, l'antic castell medieval és destruït i substituït per una fortalesa en estrella amb un doble recinte i baluards, que s'acabarà el 1686.

A Cotlliure, es tracta només d'adaptar el castell existent. S'arrasen quaranta cases i l'església romànica pel costat de la ciutat antiga. El fort de Santa Teresa succeeix el fort amb baluards del Mirador. A Portvendres, s'edifiquen tres obres defensives: els reductes del Fanal i de Biarra i el fort de la Península.

Segle XVIII

Durant el segle XVIII, la inestabilitat de les relacions entre Espanya i França creix. Això empeny Ferran VI a reforçar la protecció de la gran via de pas nord-sud, fins aleshores sense cap element defensiu a la part espanyola. Fa construir, a uns 30 km al sud de la línia fronterera, el castell de Sant Ferran, destinat a rivalitzar amb el de Bellaguarda.

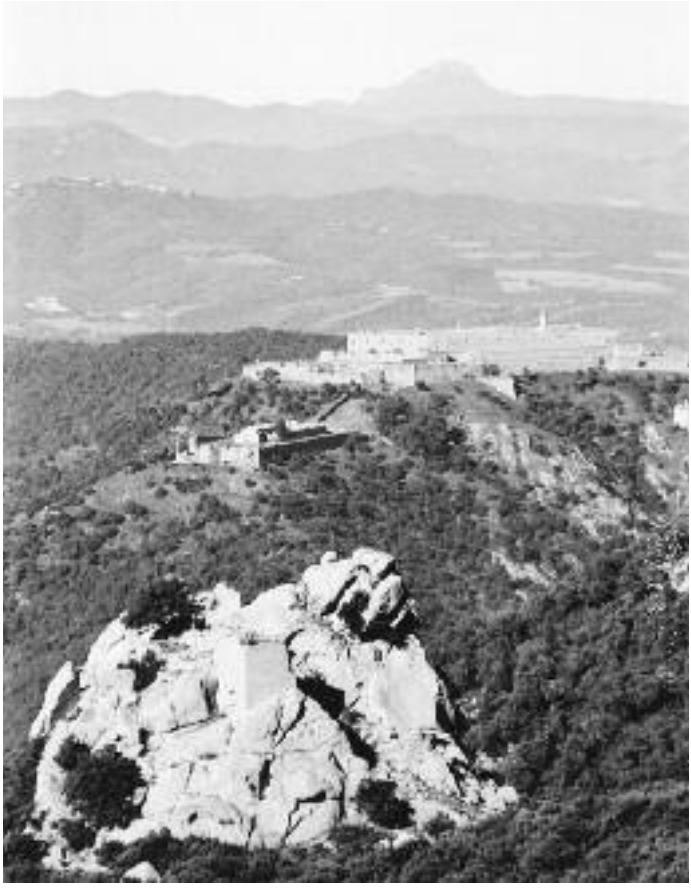

Castell de Bellaguarda.

França continua prestant atenció a la zona litoral, tant per les tensions amb Espanya com a causa de l'amenaça anglesa a la Mediterrània. Durant aquesta època es projecta la construcció de diverses fortificacions aïllades.

A Cotlliure, es milloren constantment les fortificacions que defensen la ciutat i en particular el front nord. Entre 1726 i 1760, es construeix al pla de les Forques el fort Quadrat, poderosa fortalesa reforçada al nord pel fort Rodó. A partir d'un pla similar al del fort Quadrat, de dimensions més modestes, se n'edifica un altre al cap Ullastrell.

A Portvendres, el 1750, el comte de Mailly, tinent general del Rosselló, imagina una ciutat monumental que no es realitzarà mai. Només veuran la llum el conjunt arquitectònic de la plaça de l'Obelisc i la caserna de la Ferradura. A l'entrada sud del port es contrueix el reducte de Mailly.

Segle XIX

Al segle XIX les relacions entre França i Espanya encara són molt tenses. La Guerra Gran, del final del segle XVIII, i la Guerra del Francès no han solucionat res. Els francesos centren les seves accions al litoral.

A Cotlliure, el recinte de la ciutat ha quedat obsolet a causa dels progressos tècnics de l'artilleria. En conseqüència, el 1866, l'Estat Major suprimeix la vila de la llista de les places de guerra, decisió que causa la demolició d'una gran part de les fortificacions.

A Portvendres, durant la segona meitat del segle XIX, el temor d'un nou conflicte amb Espanya és a l'origen de la creació d'una nova xarxa estratègica de fortificacions: les bateries 500, Tallaferro, i la Gallina. Una carretera comunica totes aquestes fortificacions entre elles, així com amb el fort Sant Elm i la bateria Dugommier.

Aquesta defensa es completa amb una edificació propera a Portvendres: el reducte de Mailly (1858), la bateria de la Mauresque (1860), i el fort edificat per substituir la bateria construïda per Vauban, a la vora del far que corona la muntanya de Biarra (1880-1882).

Al sud de l'Albera, a la Jonquera, s'edifiquen dues torres durant les guerres carlines: la del Serrat de la Plaça i la de "Carmanxel" o Quermanxel.

Segle XX

Tot i que el centre d'operacions de la Primera Guerra Mundial queda força allunyat de l'Albera, no passa el mateix durant la Guerra Civil espanyola ni durant la Segona Guerra Mundial, en què França i Espanya es troben en

el si d'aliances enemistades. La militarització de la frontera s'intensifica amb l'arribada de les tropes nazis el novembre de 1942. Estableixen una "zona reservada pirinenca" en la qual el control dels desplaçaments es generalitza i comencen a fortificar la zona.

Al llarg de la costa rocosa, contrueixen sis grans casamates de formigó per protegir els canons i edifiquen murs antitancs a les platges. De fet, tenen com a objectiu protegir-se d'un eventual desembarcament de les tropes aliades. Els passos fronterers també s'equipen de casamates i de canons de calibre mitjà o gran.

A la banda espanyola, després de la Guerra Civil, el 1940, Franco ja havia planificat la construcció d'un primer sistema defensiu a la frontera pirinenca i va començar construint dos observatoris de comandament, un a tocar el castell de Mont-roig, a Darnius, i l'altre a Can Palau, a Agullana. Però no és fins al 1943, davant del temor d'una invasió nazi, i el 1945, d'una invasió dels exiliats republicans, que es projecta de "fortificar la frontera catalana des de la costa fins a la Seu d'Urgell" amb la construcció de disset centres de resistència terrestre (unitats defensives formades per búnquers o nius de metralladora) i quatre de

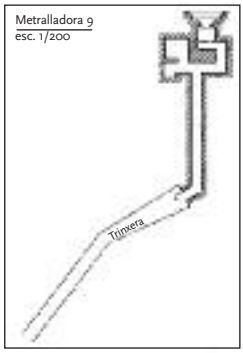

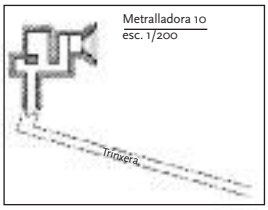

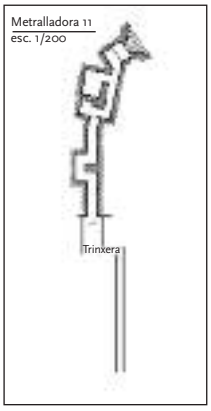

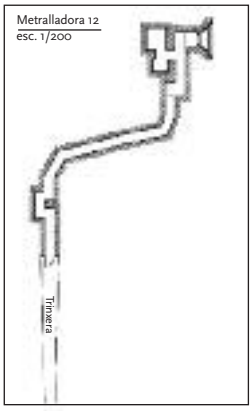

Dibuixos: Dani Mancebo.

marítims. De centres de resistència se'n construeixen més en el sector més vulnerable del Portús i la Jonquera. Per exemple, els CR 10 i les CR 11. Cada un d'aquests centres de resistència podien tenir diferents subelements i cada subelement tenia dos búnquers, que podien ser de carro, de metralladora o de fusell.

Els nius de metralladora estan molt ben estructurats, solen constar d'una habitació per a l'arma, una habitació per a la munició i una habitació per a la tropa. Els més complexos consten, a més a més, d'un passadís amb un tram de canvi de direcció i una avantporta d'obra amb un punt de tir i un tram de passadís final que dóna a l'exterior i que es tanca amb una porta de fusta folrada de planxa de ferro. Aquesta porta dóna a la trinxera, que a vegades arriba a tenir una extensió de 25 metres. Aquestes construccions són semisoterrades i mimètiques amb el paisatge exterior, amb volta de canó i parets encalades a l'interior.

Un projecte més ambiciós, l'agost de 1944, anomenat organització defensiva dels Pirineus o línia P, preveia edificar unes 3.000 fortificacions paral·leles a tota la serralada, des de Portbou fins a Hondarribia.

Fins ara s'han inventariat 35 centres de resistència entre Darnius i el Port de la Selva. Aquestes són les darreres construccions militars erigides durant el segle XX, les quals no es van acabar de construir ni van ser mai utilitzades.

REFLEXIONS FINALS. LES FORTIFICACIONS DE L'ALBERA, UN PATRIMONI CULTURAL EXCEPCIONAL

Des de les fortificacions romanes de les Cluses fins als búnquers i als blocaus del segle XX, l'Albera posseeix una densitat excepcional de construccions militars. En trobem de tots els tipus i representen l'evolució de les tècniques militars i de la potència d'armament al llarg de 2.000 anys. Les siluetes d'aquestes construccions, enrunades o restaurades, ens mostren un paisatge cultural únic.

Tot i que els seus usos han canviat, així com les seves funcions, ara volen ser museus, centres d'exposició d'art contemporani, sales de concerts. Ens recorden que són els testimonis de l'evolució de la frontera.

Quan mirem aquests elements, la mirada ens retorna unes construccions culturals. No són només un lloc físic sinó que són les idees, les sensacions i els sentiments que aquest lloc ens evoca. Hem d'aprendre a mirar el que veiem per tal de distingir-ne les diferències, per aprendre a diferenciar-ne els aspectes característics. El paisatge de les fortificacions de l'Albera té una

tradició cultural i estètica amb diferents continguts: els visuals, tangibles, i els sentiments, intangibles, continguts que són dinàmics i canviants i que hem de tenir cura de gestionar correctament perquè els puguem transmetre a les properes generacions en les millors condicions possibles. La mirada estètica de l'Albera és cultural, està sotmesa als corrents de l'època, al lloc, a la formació i l'experiència de qui la contempla. Que aquestes mirades tinguin un valor cultural no vol dir que l'hàgim de convertir en un element inamovible. Hem de fer evolucionar el territori de forma harmònica. Hem de fer possible que aquesta evolució conservi els seus valors culturals i, si cal, afegir-n'hi de nous, però sempre salvaguardant la seva integritat i autenticitat.

El paisatge cultural de l'Albera proporciona un sentiment d'identitat i dóna a la població que l'habita la noció de pertànyer a aquest lloc. Els seus usos canvien i les seves funcions també, així com els homes i les dones que l'habitem també evolucionem. Per això és important gestionar bé aquesta evolució, per poder fer sostenible el paisatge on vivim.

Aquest paisatge cultural permetrà revitalitzar econòmicament la zona i proporcionar-li un desenvolupament econòmic. Hem d'implicar la població local perquè participi en la gestió, identificació i planificació del lloc, ja que és aquesta població i la societat civil la que ha de salvaguardar i protegir aquest paisatge cultural excepcional.